

Նորայր Պողոսեան, Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ, Պրակ Ա., Երեւան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Հրատ., 2016, 231 էջ:

«Հայ բառարանագրութիւնն ու դրան ուղեկից բառարանագիտութիւնը դեռեա չեն սպառել անելիքները»՝ այդպէս է 2016ին տպագրած իր մենագրութիւնն սկսում ԵՊՀ դոցենտ, Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանի դասախօս Նորայր Պողոսեանը: Գիրքը վերնագրուած է Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ, որ, դատելով խորագրի «Պրակ Ա.» նշումից, յետագայում շարունակական է լինելու¹:

Հեղինակի ասելով՝ նորովի քննելու կարիք ունեն յատկապէս ձեռագիր մատենաներում պահպանուող եւ ուշ միջնադարում ստեղծուած բառարանները, որոնք շատ յայտնի չեն բանասիրութեանը՝ քիչ ընդօրինակուած լինելու պատճառով: Նման միքանի բառարանների մասին էլ խօսում է Պողոսեանը, որոնց պայմանական անուանումները յաճախ տուել է ինքը՝ «Նահապետ Ծաղկողի Բառարան», «Ստեփանոս Վրդ. Լեւոնցու 'Բանք Իմաստասիրականք' Փիլիսոփայական Բառարան», «Բառարան Բժշկական», «Թուրքերէն-Հայերէն Յանգաւոր Բառարան», «Ի Վերայ Այբուբենից Անուանք Քաղաքաց» աշխարհագրական բառարան են.:

Յիրաւի փառահեղ ամանդոյթներ ունի հայ բառանագրութիւնը թէ՛ միջնադարում, թէ՛ մեր ժամանակներում: Բաական է յիշել Մխիթար Սեբաստացու *Բառգիրք Հայկազեանը* (Հտր. Ա.-Բ., 1749-69), Գաբրիէլ Աւետիքեան-Խաչատուր Սիրմէլեան-Մկրտիչ Աւգերեանի *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուին* (Հտր. Ա.-Բ., 1836-1837), Ստեփաննոս Մալխասեանցի *Հայերէն Բացատրական Բառարանը* (Հտր. Ա.-Դ., 1944-45) են.: Իսկ մինչ այդ, ողջ միջնադարում ստեղծուել են բազմազան բառացանկեր, մատենակից, մասնագիտական (բժշկական, աստուածաբանական, քերականական եւ այլ) տիպի բառարաններ, որ հայ գրաւոր մշակոյթի մի կարեւոր մասն են կազմում, առանց որոնց անհնար է պատկերացնել թէ՛ հայ բառարանագրութիւնը, թէ՛ հայ ձեռագրագիտութիւնն ընդհանրապէս:

Պէտք է ասել, որ վերջին տարիներին ստեղծուել են հայ միջնադարեան բառանագրութեան մասին միքանի այլ աշխատութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Վազգէն Համբարձումեանի երկհատորեակը², որ բնոյթով որոշակիօրէն նման է Պողոսեանի գրքին, եւ որը ներկայացնում է հայութեան ոչ-շատ յայտնի միքանի բառարաններ, այդ թում՝ Արիստակէս Համադանեցու *Վանկաբառարանը* (1699), *Հայ-Լատիներէն Բառարան-Տերմինարանը* (1756), Օտունի *Հայերէն-Լատիներէն Բառացանկը* (Թ. դարավերջ-ժ. դարասկիզբ), Ստեփաննոս Ռոշքայի անտիպ «Գանձ Հայոց Լեզուի» աշխատութիւնը են.:

Պօղոսեանն իր գրքում նախ ուսումնական նպատակներով ներկայացնում է համառօտ նկարագրութիւնը միջնադարի ձեռագիր բառարանների, որոնք անչափ շատ են, եւ անբաժան հայ բանասիրութիւնից, ինչպէս օրինակ՝ «Բառք Յունարէն», «Բառք Եբրայեցոց», «Բառք Քերթողականք», Արիստակէս Գրիչի ուղղագրական բառարանը, «Բառք Նարեկացոյն», «Բառք Գաղիանոսի», «Հանդէս Բանաստեղծաց», որի ընդօրինակութիւններից մէկի հիման վրայ է Երեմիա Մեղրեցին կազմել եւ 1699ին տպագրել հայ տպագիր բացատրական առաջին բառարանը՝ *Բառգիրք Հայոցը*: Ամէն դէպքում Պօղոսեանը շեշտադրում է այն նորոյթը, որ պարունակում է այս կամ այն բառարանն ու աշխատութիւնը, օրինակ՝ «Բառք Քերթողականք»ը պարունակում է գրական յուշարձաններով չվկայուած բազմաթիւ նորայայտ բառեր, որ նորովի քննութեան կարիք ունեն, ինչպէս՝ *այենակ, թոռակույ, երահրաւէր, ընդագրել, համանձունք, ճոխածեմ* են.:

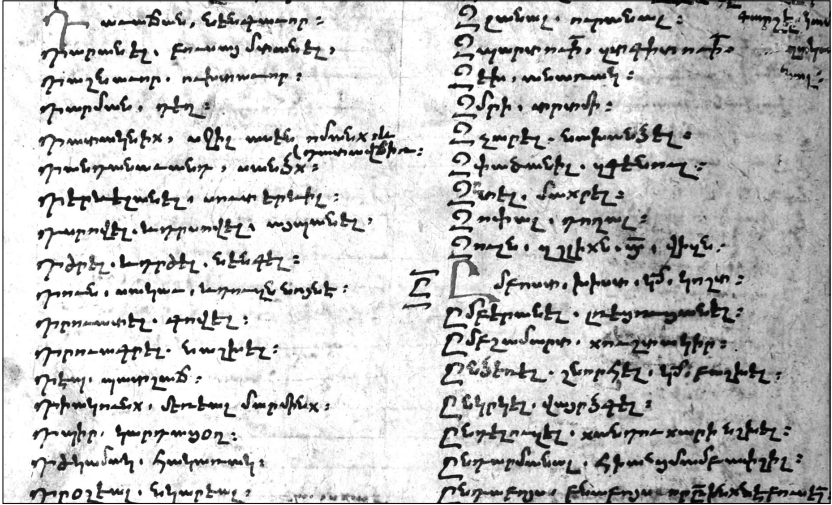
Իդէպ պէտք է ասել, որ մեծ «ոգիսական» ունենալուց յետոյ ի վերջոյ տպագրութեան բախտին է արժանացել մեծանուն բանասէր Նորայր Բիւզանդացու միջին հայերէնի անաւարտ բառարանը, որի ձեռագիրը պահուած է Շուէդիայի Գէօթեբորգ քաղաքի համալսարանական գրադարանի ձեռագրերի բաժնում: Բառարանն ամբողջացրել եւ հրատարակել է Մարտիրոս Մինասեանը: Միջին հայերէնի վերաբերեալ մէկ այլ բառարան՝ Եոզէֆ Կարստի *Միջին Հայերենի Բառարանը*, տպագրութեան ընթացքի մէջ է ներկայումս: Այդ աշխատութեան ձեռագիր էջերը պահպանուած են Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում: Այն թուայնացրել եւ հրատարակելու որոշակի քայլեր է կատարել Գերմանիայի Հալլէ/Վիթենբերգի Համալսարանի գիտական խումբը: Այս ամէնի մասին նոյնպէս իմանում ենք Պօղոսեանի՝ նկարագրուող աշխատութիւնից:

* * *

Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրերից Պօղոսեանը քաղել եւ ներկայացրել է, ձեռագիր միքանի բառարաններ, որոնք այս կամ այն պատճառով դուրս են մնացել լեզուաբանների ուշադրութիւնից: Այդպիսի բառարան է պարունակում թ. 1528 ձեռագիրը (գրուած 1649-51ին, Նախիջեանի Շոռթ զիւղաքաղաքում), որի 1ա-2բ էջերին Նահապետ Ծաղկողը որպէս յաւելագրութիւն թողել է համառօտ մի բառարան: Այն ժամանակի խօսակցական տարբերակով բացատրում է գրաբարեան այնպիսի բառեր, որոնք իր ժամանակի հայերէնի գործածութիւնից դուրս եկած լինելով՝ կարող էին անհասկանալի լինել ձեռագրի հնարաւոր ընթերցողներին, ինչպէս՝ **մատակարար** - «մարանապետ, զոր մանկտաւագ ասեն», **մեղրապոպ** - «ձմերուկ», **նշանախէց** - «կէսգիր կամ կէտ», **տարացոյց** - «օրինակ», **տաւաղել** - «ժողովել» են.: Բազմաթիւ բառեր բացատրուած են բարբառային եւ օտար բառերով, ինչպէս՝ **դարանել** - բուսայ մտանել, **երեսանակ** - պախուց կամ

նօխտայ (արար. ուկտ, ոսկտ, տանկ.ից), թուվիչ - ախտնչի, լեզուն - գունդը կամ թօթուն են: Այստեղ կրկին ի ցոյց են դրում նորակազմ կամ նորաբայտ բաները, որ կարող են հարատևանել իր ժամանակի հայերէնի բարոնապաշարի ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս՝ անթրիստնալ - գլխարեղ ի տոհմնա կամ պշնուլ, համշահօին - «ի մի քարաքէ», ժարմանչ - «ախորժնի», վրիթիչ - «տանջեր» են:

Շատ յաճախ մենագրութեան մէջ կարող ենք տեսնել ճեղագրերից լրասալարունէն էջեր, որից մէկը Նահապատ Եաղկողի բարարանից է:

Նկար 1. Հարցաւե Նահապատ Եաղկողի բարարանից, էջ 17

Ուշագրաւ մէկ այլ բարարան է Մաշտոցեան Մատենադարանի թ. 1635 ճեղագրում պահպանուած *Տանգատորալ Բարոցիւր թուրքերէն-Հայերէնը* (1778): Նրանում տրտան է թուրքերէն բառը հայերէն տառադարձութեամբ, ապա բացատրութիւնը՝ որը բարարանը ծայրունայր լանգատորան սողորոյ, որով բարարանը ստանում է բանաստեղծական-տառաչափական արոնստ: Տողերը հիմնականում 8 (չիչ դէպքերում նաեւ 7) վանկանի են: Օրինակ՝

- Նաշիւմէլի փալեղ կամ ճարեչ,
- Նաշիւլար փրեղլիւ է զարեղ:
- Նանէն, դո սնանոսխ խարիկ,
- Նարն է ճարն բազնահուրիկ:
- Նօխտան է կէտ, էիչ ինչ փոքրիկ,
- Նէրնիզն ճոն նարնէն ճարիկ:
- Նաշիւն է ճարն, ցողալ եւ փոխում,
- Նէրնիւն՝ թաշ, զիւն է նար կանուլ:

Բառայօդուածներում բանաստեղծութեան տողերով բացատրուած է մօտ 1700 բառ: Ուշադրութիւն են գրաւում շաղկապով կազմուած (բաղիհիսական) բարդութիւնները՝ դիրտ եւ մրուր, խուրճ ու փունջ, ծերպ եւ փապար, կից եւ կցակ, դամբար եւ ջահ, ուռն եւ կռան են.: Բառարանում բառերը բացատրելու ոճ պէտք է դիտել նաեւ նուազական ածանցներով կազմուած բառերի առատութիւնը՝ ագուցիկ, անօսրիկ, ասպաստանիկ, բարձիկ, բուսիկ, հանքիկ, ձողակ, շնորհուկ են.:

Յաջորդի ներկայացուած են «Բառարան Բժշկական», «Ի Վերայ Այբուբենից Անուանք Քաղաքաց», Վարդան Յունանեանի բառարանը, Յովսէփ Արցախեցու գրաբարի ուսումնական բառարանը, որոնց նկարագրութեան վրայ կանգ չենք առնում՝ ընթերցողին հնարաւորութիւն տալով անձամբ դա անելու: Նշենք միայն, որ «Բառարան Բժշկական»ում Պօղոսեանը մատնանշում է հոմանիշային շարքեր, որոնք գործածական են եղել ուշ միջնադարի հայերէն բնագրերում, օրինակ՝ «գինի» իմաստով գործածուած են բազմաթիւ համարժէք բառեր.-

Ամալիս, որ է խաղողի գինի

Ճամհուրի, որ խաղողի գինի

Միսդար, որ է պիղծ գինին, որ աւիրէ եւ շուտ հարբեցնէ զմարդն խիստ

Մուրամ, որ է գինի

Մուլ, որ է գինի

Ոլովինայ, որ է գարու գինի

Սէքի, որ է գինի վաղար, որ է գինի

Վարհիզ, որ է գինի

Տիլայ, որ է հին գինին

Տլայ, որ է գինի:

Ուշարժան է Ֆիրիկ բառայօդուածը, որ միջնադարի բանաստեղծի Ֆրիկ անուան հնչիւնական մի նոր տարբերակ է ներկայացնում: Ամիրդովլաթ Ամասիացու *Անգիտաց Անպէտն* ունի Ֆրիկ տարբերակը նոյն բացատրութեամբ:

Հեղինակն իր մենագրութեան մէջ հիմնականում նկարագրել է ուշ միջնադարի բառարանները, սակայն կարծում ենք աշխատանքը կը շահէր, եթէ առաւել մանրամասն ներկայացուէին բառերի՝ գրաբարի հետ ունեցած իմաստային կապերը, իմաստափոխութիւնները, որոնց միջոցով գոյանում էին մեր լեզուի փուլերը՝ գրաբարը, միջին հայերէնը, աշխարհաբարը:

Ուշ միջնադարի հայ բառարանագրութեանը նուիրուած սոյն մենագրութեանը նախորդել են Պօղոսեանի միքանի հրապարակումները հայագիտական հանդէսներում³: 2014ին Երեւանի Պետական Համալսարանը հրատարակեց նաեւ հեղինակի *Նորայայտ Բառեր Վաղաշխարհաբարեան Աղբիւրներում* բառարանը, որի մէջ հաւաքուած են 16-18րդ դարերի տպագիր ու ձեռագիր աղբիւրներից քաղուած բազմաթիւ

նորայայտ (հին հայերէնի բառարաններով չվկայուած) կամ իմաստափոխուած մօտ 3000 բառ⁴: Բոլոր բառերը բերուած են բնագրային վկայակոչում(ներ)ով, շատ դէպքերում բառայօդածները համադրուած են հեղինակաւոր բառարանների տուեալների հետ, հնարաւորինս ներկայացուած են նաեւ ստուգաբանութիւնները:

Բոլոր այս հրապարկումները գալիս են մէկ անգամ եւս հաստատելու, որ միջնադարի հայ բառարանագրութեան ուսումնասիրութիւնը դեռ շատ անելիքներ ունի: Այդպիսի անելիքներին է նուիրուած Պօղոսեանի գրքի «Որպէս Ամփոփում» վերջաբանը, ուր նա առանձնացնում է իր կարծիքով հայ բառարանագիտութեան արդի խնդիրները, ինչպէս՝ ձեռագիր բառարանների քննական բնագրերի կազմումը, *Բառգիրք Հայոցի* աղճատումների ճշգրտումները ձեռագրերի հիման վրայ, նոր աղբիւրների (դիւանական փաստաթղթեր, կոնդակներ, նամակներ եւն.) ներառումը բառապաշարային քննութիւնների մէջ, եւ, որպէս արդիւնք այս ամէնի, հայերէնի լիակատար բառարանի ստեղծումը: Վերջինը եթէ նոյնիսկ բարի ցանկութիւնների ոլորտից է առայժմ, սակայն եւ նման բառարանի կազմումը, որ կ'ամփոփի գրաբարի, միջին հայերէնի, բարբառների, արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի բոլոր տարբերակների բառերը, իրօք որ հայերէնագիտութեան համար դարակազմիկ արժէք կարող է ունենալ: Յոյս ունենանք, որ հեռու չէ այն օրը, որ գիտական կարող ուժերի միջոցով հնարաւոր կը լինի նման ծրագիր իրագործել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Նորայր Պօղոսեան, *Հայ Բառանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ*, Պրակ Ա., Երեւան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Հրատ., 2016:
- ² Վազգէն Համբարձումեան, *Ակնարկներ Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան*, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատ., 2006:
- ³ Ն. Պօղոսեան, «Նոր Բառեր Եւտիքոսի Բնագրում», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, Երեւան, 2008, թ. 3. նաեւ՝ «17-րդ Դարի Հայ Բառարանագրութեան Յուշարձաններ», *Ջահուկեանական Ընթերցումներ: Հանրապ. Գիտ. Ստորաշրջանի Զեկուցումներ*, Երեւան, 2012, էջ 252-264. նաեւ՝ «Լատինաբան Հայերէնի Բառարանագրութեան Մի Յուշարձան ԺԷ. Դարից», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 2011, թ. 3-4, էջ 627-645:
- ⁴ Նորայր Պօղոսեան, *Նորայայտ Բառեր Վաղաշխարհաբարեան Աղբիւրներում (16-18-րդ Դարեր)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2014:

ԱՐՇԱԿ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
arshakpo@mail.ru